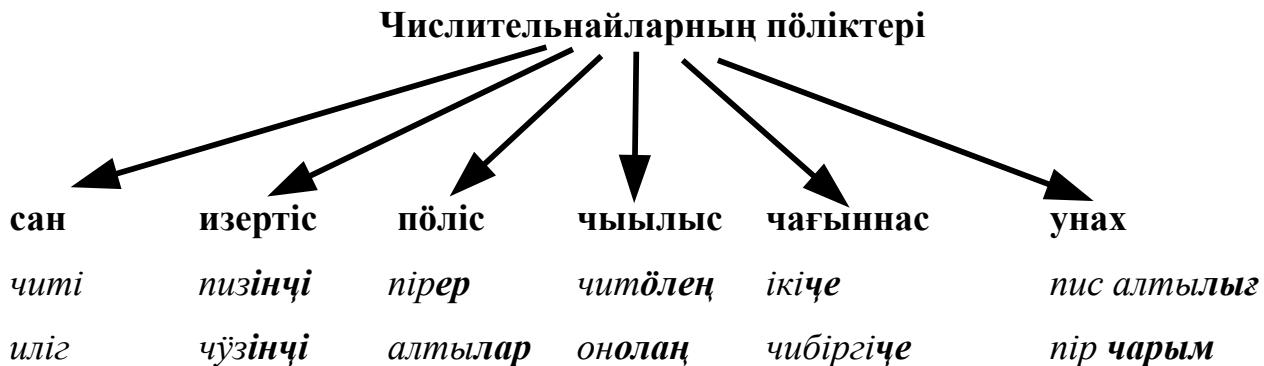

Чагыннас паза чыылыс числительнайлар

Чағыннас числительнайлар

Чағыннас числительнайлар ниме-нооның санын, көні адабин, чағыннила көзітчелер. Олар **нинчеңе?** сурыға нандырчалар паза сан числительнайларның ёніне мындағ хозымнар хоздылып, пүтчелер:

-ча, -че — тұных согласнайға тоозылчатхан ёнерге хоздылчалар: *tört - törtche, отыс - отысча.*

-ча, -че — гласнайларға паза ўннің согласнайларға тоозылчатхан ённерге хоздылчалар: *он - онча, иліг - илігче.*

Предметтернің саны чағынни пасха даа ондайларнаң таныхталча:

а) ікі сан числительнайы, хости турып, пірсі асхынах, ікінчізі ин көп санын көзітчелер:

- *отыс-отыс піс алай отысча, отыс писче,*
- *піс-алты килограмм,*
- *pір چұс чибіргі-pір چұс иліг процент.*

б) пирілгі падежтегі сан числительнайлар **чагын, артиинаң, хыза** последогтарнаң хада: *Хырыхха чагын кізі паргабыс.* Алтон часха *чагдан//чагыннап парип.* *Прайзы чиит кізі артиинаң полған.*

Чағыннас числительнайлар chooxtaғда, ёнінде, чарытхы паза сказуемай полып турчалар. Чагыннас числительнайлар чарытхы полып турчатса, хозым числительнайға алай чарыдылчатхан дее сөзіне хоздылча. Көзідімнер:

Мин анда онча күн полгам.

Мин анда он күнче полгам.

Чыылыс числительнайлар

Нинче-нинче предметтің чыындызын пірге алып көзітчेतкен числительнайлар **чыылыс числительнайлар** тіп адалчалар.

Чыылыс числительнайлар **нинчөлең?** тіп сурыға нандырчалар. Олар сан числительнайларынаң **-олаң, -ёлең** хозымнар полызиинанаң пүтчелер: *алто+лаң, пиз+ёлең*. Пу хозым хоздылчатса, гласнайға тоозылчатхан сан числительның халғанчы гласнайы түс парча: *ікі — ікөлең, читі -читёлең, алты — алтолаң*.

Чыылыс числительнайлар ёёнінде ікідең сығара онға читіре сан числительнайларынаң на пүтчелер.

Пір числительнайдан чыылыс числительнай пүтпинче. Аның орнына **чалғыс, чалғызан, чалғысхан** сөстер киректелчелер: *чалғыс кізі, палам ибде чалғызаан халған*.

Чыылыс числительнайларның падеж хоостыра хубұлзы

А.п. ікөлең алтолаң

Т.п. ікөленнің алтолаңның

П.п. ікөлеңе алтолаңа

К.п. ікөленңі алтолаңны

О.п. ікөленде алтолаңда

С.п. ікөлеңнен алтолаңдан

ҮІ.п. ікөлензер алтолаңзар

П.п. ікөленнен алтолаңнан

Сл. ўзбелеңненер алтолаңнаңар

Тң. ўзбелеңе алтолаңа

Чоохтағда чыылыс числительнайлар подлежащай, толдырығ, сказуемай, обстоятельство полчалар: *Төртөлең* хыр алтында (сисп.). *Ікөлене* азық чидер. *Піс ўзөлеңміс.* Піс *төртөлең* килдібіс. Аңсахты *ікөлең* алдан, чөптен, чадап ла тохтадып алғабыс (В.Коб.).

ИДЕР ТОҒЫСТАР

1. Саннарны пирілген пöліктеге килістіре пас салыңар. Полған на пöліктең пір числительнай таллап алып, оларнаң chooxtaғлар пöдіріндер.

Пöліс числительнайлар: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 80, 90, 1 000 000.

Чағыннас числительнайлар: 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 60.

Изертіс числительнайлар: 20, 30, 5, 4, 40, 12, 15.

2. Төртөлең числительнайны падеж хоостыра хубулдырыңар, падеж хозымнарын сиип салыңар.

3. Таблицаны хығырып, саннарны таблицаа, сöстернең пазып, кириңер.

Сан	Изертіс	Пöліс	Чағыннас	Чыылыс
8				
19				
70				
907				
5904				

4. Числительнайларны тузазы хоостыра пöліктеге килістіре пазыңар. Кем табырах паза орта идібізер?

а) сан	а) чибіргі алтынчы, ўзінчі
изертіс	б) ікі ўстіг, пір пистіг
чыылыш	в) алты муң чибіргі ўс, пис
чағыннас	г) ўзёлен, алтолаң
пәліс	д) чүсче, алтыча
унах	е) ўзер, пизер

б) сан	а) тоғызолаң, пизёлен
изертіс	б) хырыхча, пір чүс сигізонча
чыылыш	в) ўзер, сигізер
пәліс	г) ўс алтылығ, пір сигістіг
чағыннас	д) чибіргі читі, ікі муң читі
унах	е) отыс пизінчі, пастиғы

5. Пирілген хозымнар хайдағ числительнайлар пүдірчелер? Оларны адаңар паза көздімнер пазыңар.

1. -ынчы, -інчі, -нчы, -нчі:
2. -ар, -ер, -лар, -лер:
3. -олаң, -ўлең:
4. -ча, -че, -ча,-че:

6. Текстті хығырыңар, түрк тіліне тілбестенер. Числительнайларның тузаларын чарыдыңар.

Точылаачах

Точылаачах — чирібістің иң кічиңек хұсхаңаа.

Узуны, хузуриинаң хада синезе, 11 сантиметр, көдірімі писче грамм. Аның учасы сарығ көгемзік, харны ағамзығ. Точылаачах тайғада чуртапча, ағастарда нимістенедір.

Пу хусхаңтың уйазы илееде улуг: тоғырхызы 10 сантиметр, пöзии — он писче. Итсе, істі 6 ла сантиметр. Пілдістіг, уйазы аның халын. Точылааңтың 10 нымырха поладыр, піреे чыл ол ікілер хати уя пасча. От підін чіп, пу хусхах тігеннерге паза сыйыларға улуг тұза ағылча. (А. Кильчиқаков)

ЛИТЕРАТУРА

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча chooh чардыхтары): ўгредіг пособиезі/ В. А.

- Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издаельствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издаельствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Й» [Текст]. – М., 1989. – 202 с.
6. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К» [Текст]. – М., 2000. – 235 с.